

A PASSIÓ

Az unitárius reformáció a templomokból minden, felfogásával össze nem egyeztethető berendezést: oltárt, szobrokat és képeket eltávolított. Még az orgonákat is kivitette mint áhítatot zavaró eszközt. Szinte két évszázadnak kellett eltelnie, hogy e hangszer újra bebocsátást nyerjen a templomokba. Míg orgona nem volt, a templom piacán vagy a karzaton elhelyezett pulpitusra (énekloállvány) kitett ún. korálkönyvből diktálta az énekvezér (kántor) az ének szövegét és vezette az éneket. Egyik legértékesebb örökségünk ebből a korból a *passió*, Jézus elítéltetésének, keresztrefeszítésének, szenvedésének és halálának evangéliumi elbeszélése. Zenei műfajként ennek szövegére szerzett, az istentisztelet célját szolgáló oratóriumszerű zenemű.

A passió csak annyiban tér el az oratóriumtól, hogy témaköre szigorúan a nagypénteki eseményre szorítkozik, míg az oratórium a Biblia bármely részéből veheti tárgyát.

A passió szövege tehát ma is ugyanaz, mint a középkorban. Eredete a IV. századba nyúlik vissza. Nem tudhatjuk, hogy e régmúlt időben előadása, éneklése milyen volt, mert a középkor első évszázadaiból mondhatni semmi írott zenei emlék nem maradt ránk. Annyit tudunk, hogy a keresztények hosszú évszázadokon át szertartásaikon a legtökéletesebb hangszerre, az emberi hangra szorítkoztak. A mi régi, többszázéves passió-emlékeink is ezt az ősi előadási formát mutatják.

Későbbi időkben a passió zeneileg, formailag az előadás módja, helye és eszközei tekintetében is eltéréseket, különbségeket mutat. Egy ilyen eltérés a passió előadásának egy másik módja, formája, amit a zeneirodalom passiójátéknak nevez. Elég gyakran hallható és még szakirodalomban is előfordul a mi passiónkra vonatkoztatva a passiójáték elnevezés. Azonban nálunk a passiót nem játsszák, hanem éneklik, nagypénteki istentiszteletünk szerves részeként.

A passiójáték a középkorban szokásba jött népies színjáték, amely a szentek életéből vett jeleneteket, de elsősorban Jézus életét és kinszenvedése történetét tartalmazta; korhű öltözékben, szabad ég alatt, óriási színpadon, rengeteg szereplő közreműködésével adták elő. Az Ammer folyó partján fekvő Oberungenben (Dél-Bajorország) — ma világszerte ismert passiójátékot a falu népe 1634 óta rendez. A XII. század óta az előadás módjában már bizonyos dramatizáló tendencia mutatkozik. A népszerű melódia megtartásával más-más személyre bízzák az előadást: 1. Jézus szavait éneklő, 2. a történetet elbeszélő (narrátor) és 3. a tömeget képviselő (turba) szereplőkre. A szereplők megjelölésére a régi kéziratokban kezdetben betűjelzéseket használtak, majd később ezeket számjelzések váltották fel.

Ez az említett szereposztás vetette meg a passió harmadik típusának az alapját, mely a XVII. század új zenei stílusának kialakulásához vezetett. A passió menetébe szóló-áriákat, duettekét, korálokat, recitatívokat, teljes zenekari és szóló-részeket iktattak, miáltal a passió megszűnt a

liturgia szerves része lenni, istentiszteleten kívüli vallásos hangversenyműnek maradt passio-oratórium néven. Ezt az új formát művelték a nagy mesterek: Bach (Máté és János passiója), Händel (Teremtés és Évszakok oratóriuma) és más zeneszerzők, köztük a magyar Liszt Ferenc (Krisztus-oratórium).

Az első keresztények énekei eredetét a zsinagógai istentiszteletben kell keresnünk, ahonnan a zsoltárok az I—II. században átszivárogtak a keresztény egyház szertartásába. Ezek az őskeresztény énekek — akár csak a népdal — közel 700 évig csak szájhagyomány útján terjedtek. Ez alatt az idő alatt annyira elvilágiasodtak, hogy Nagy Gergely pápa (590—604) szükségesnek látta összegyűjteni a szertartási énekeket; a világi énekektől megtisztította, a meghagyottakat rendszerbe szedte, és a katolikus egyház hivatalos liturgikus zenéjévé tette. Ezek az énekek és dallamok képezik máig is a katolikus templomi éneklés alapját, — és az ő nevééről gregorián dallamoknak nevezik.

A kereszténységet terjesztő idegen szerzetesek Európa népei közé ezekkel a latin nyelvű gregorián énekekkel és himnuszokkal vonultak be. Miután áttértek az új vallásra, mindenütt igyekeztek a latin nyelvű énekek szövegét a nép nyelvére lefordítani.

A csehek, lengyelek és a magyarok kereszténnyé tételével ezek a gregorián dallamok útnak indultak kelet felé. Ismeretes, hogy az idegen hittérítők kezdetben üldözték a magyarok ősi zenéjét mint pogány emléket, és a latin nyelvű gregorián zenét terjesztették. Azonban az új hit magyar prédikátorai — a külföldi példákat követve — a középkor vége felé elkezdték magyarra fordítani a gregorián dallamú énekeket, hogy ezáltal is minél tevékenyebben kapcsolják be a híveket az istentisztelet menetébe. Jelentős változást a templomi éneklés terén viszont csak a reformáció hozott.

A magyar reformátorok is kezdetben a gregorián énekek latin szövegét fordították magyarra és alkalmazták a megváltozott egyházi gyakorlathoz. Azt a gyűjteményt, énekeskönyvet, ami a mindennapi szertartás anyaga mellett ünnepi himnuszokat, lamentációkat (Jeremiás próféta versbe szedett siralmait) és passiókat is tartalmazott, graduálnak nevezték. A graduál vagy graduális ének a IX—X. századra vezethető vissza, melyet a pap az „ambo“ (kis olvasószek) lépcsőfokán énekelt (lat. gradus = lépcső, grádics).

Ezek közül a középkori gregorián stílusú énekek közül különös jelentőséggel bír a napjainkig fennmaradt nagypénteki passióéneklés. Ennek a nálunk unitáriusoknál használt dallama egész Európában egyedülálló. Milyen volt, milyen lehetett a passió kezdetleges dallama? Pontos felelet erre nehéz adni, mert — mint már említettük — semmi írott emlék nem maradt ránk. Az énekek dallamai szájról szájra jártak, — minek leírni azt, amit mindenki tud? Azonban a passió hosszabb dallamát nem volt könnyű emlékezetben tartani. Ezen csak az írás segített, a kottairás kezdetleges formája, mikor a szöveg fölé és alá pontokat, vonalakat írtak, amelyek nagyjában megmutatták, honnan indul a dallam, hol emelkedik, hol ereszkedik. Ezeket az olvasójegyeket, ún. neumákat használták a dallam memorizálási jegyül, ami semmi határozott hangmagasságot vagy időtartamot nem jelölt meg. Mai hangjegyekkel ezt pontosan kifejezni, leírni teljességgel lehetetlen.

A hangjegyírás segítségére a IX. század végén és a X. század elején megjelennek a vonalak, kezdetben egy, majd a XVI. században Arezzoni Guidó nyomán négy vonalra kezdték írni a régi jeleket. A kezdetleges hangjegy alakja szár nélküli négyszög alakú volt (nota quadrata), aminek nyomát a mi legrégebb, ún. Pókai-passióban (1696) még láthatjuk. Ezek a hangjegyek később is használatban maradtak az egyházi énekek írására korál-hangjegy néven. A négyvonalas rendszert is többnyire megtartották, a mai öt vonalás rendszert a XIV. század végétől kezdték használni.

A XVI. század közepétől kezdve elég nagyszámú korálkottás kéziratos anyag maradt fenn könyvtárainkban. Ezeket a kéziratos graduálokat középkori latin kódexekből másolták ki. Sajnos azok az előbbi időkre vonatkozó források, amelyekből értesülést szerezhethetnénk a latin tradícióknak a korai magyar protestantizmusban játszott szerepéről, elvesztek.

A fennmaradt teljes magyar szövegű graduálok közül egyik legértékesebb a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött kéziratos *Batthyány*-kódex. Ismeretlen leírói 1556—1563 között dolgozták át katolikus jellegű karkönyvből protestáns jellegű énekeskönyvvé és látták el hangjegyekkel is. Ma ez a legrégebb protestáns graduál; abból az időből való, amikor a két egyház, a katolikus és protestáns, egymás énekeit kölcsönösen átvette.

Időrendben, magyar nyelvénél és protestáns jelképénél fogva mihozzánk közelállónak kell tekintenünk az 1635—1650 között lutheránusok számára készült Eperjesi Graduált is. Számunkra különös jelentősége abban rejlik, hogy míg a protestáns passiók általában egyszólamúak, a magyar nyelvű többszólamúságnak első emlékét: a többszólamú turbákat (a tömeg kórossal való énekelését) az Eperjesi Graduálban találjuk.

Az a körülmény is figyelmet érdemel, hogy a Batthyányi-Graduál csak Máté evangéliumát tartja szem előtt, míg az Eperjesi mind a négy evangélistára figyelmez.

Mielőtt tovább mennénk, meg kell említenünk, hogy az Eperjesi Graduál passióját megelőzi egy, a kolozsvári akadémiai könyvtár unitárius részlegén őrzött, 1622-ben írott szász unitárius graduálban fennmaradt német nyelvű passió. Ugyanitt található ez idő szerint legrégebbinek ismert, 1696-ból való magyar nyelvű unitárius, ún. Pókai-passió is.

Bárki megkérdezhetné, hogy a magyar nyelvű unitárius passió miért későbbi háromnegyed századdal, mint a német nyelvű? A kérdésre határozott választ adni nem tudunk, pusztán feltételezésre vagyunk utalva.

Tudott dolog, hogy az erdélyi magyar és szász prédikátorok tanulmányaikat németországi egyetemi központokban: Heidelberg, Wittenberg, Heilbornban folytatták. Az is ismeretes, hogy Luther barátja és zenei tanácsadója, Walter (1490—1570) zeneszerzeményei között egy Máté szerinti passió is szerepel, melyben a turba-részeket kórus éneklé. Ebből arra következtethetünk, hogy a szász unitárius prédikátorok a passiót készen kapták, könnyen megtanulhatták és magukkal hozhatták, míg a magyar prédikátoroknak a német szöveget magyarra kellett fordítaniuk, azt másolgatniuk, hogy hazai földön terjeszthessék. Ezért érthető a fél évszázados késés. Ezzel a feltevéssel nem zárjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy fordítóink az esztergomi ecclesia XVI. századbeli latin passióját másolták, amelyik a négy evangélista szövege szerint készült.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés, honnan ered a mi passiónk? Ennek a kérdésnek a megoldása külön tanulmányt kíván, amely összeha-

sonlitaná az esztergomi, a Batthyányi-, az eperjesi és a két kolozsvári passiót.

A XVI. század vége felé a gregorián típusú énekeskönyvek használatát kezdik elhagyni. A passióéneklés továbbra is megmaradt, passiót és lamentációkat tartalmazó gyűjteményeket állítottak össze, azonban ezeknek nagy részét már nem használták. Mint régi tradíciót csak az unitárius egyházközségek őrizték meg, és templomainkban nagypénteken énekeltek.

Az unitárius eklézsiák többsége a XVII—XVIII. században igényelte a nagypénteki passió éneklését, s ez a lelkészeket, főleg pedig a kántorokat passiómásolásra készítette. Másolták is ki-ki a maga módján, képessége szerint. Ezek közül legalább 23—30-at vehettünk kézbe, azokat tanulmányoztuk és egymással összehasonlítottuk. Úgy véljük, hogy ez a szám csak fele a még meglévőnek. Kérdezzük: hol vannak az általunk jól ismert jeles énekvezérek passiói: id. Péterffy Gyuláé, Utó Lajosé, Erdős Mihályé, Régeni Aroné, Pálfi Ákosé, Miklós Jánosé és másoké?

Mint az évszámokból kiderül, a múlt század közepétől már nemigen másolgatták a passiókat, pedig azt elhasznált, gyenge állapotuk eléggé sürgette. De hogyan is másolták volna? Négyvonalas kottapapír kézzel való vonalazására már nem is gondoltak. Ötvonalas papírral viszont nem tudtak mit kezdeni. Hangjegy nevét meghatározó kulcsféle itt-ott még felfedezhető, de a legtöbbnél hiányzik. A négyszögletű (nota quadrata) vagy az ún. fecskefarkú hangjegyekkel sem igen tudták közvetlen elődeink a dallamot leírni. A díszítéseket jelző kacskaringós hieroglif jeleket sem tudták megfejteni. Pedig ezek a koloratúrák, díszítő hangok adták meg az ősi dallamnak az ízét, minden szépségét.

Annak idején az ékesítés, a szabad díszítés nemcsak kötelező volt, hanem az énekes képességeinek fokmérője is. Napjainkban előadott népéneknél is megfigyelhetjük, hogy a dallam előadás közben mi díszítőhanggal bővül, amit a legpontosabb kottairással sem tudunk ábrázolni. Mondhatjuk, hogy ez a zene nemcsak íratlan, hanem végeredményben leírhatatlan is.

Mit lehet akkor tenni, ha sem írásból, sem a mai technikai eszközökkel sem rögzíthetjük a dallam díszítő ékességét?

Kodály erre a kérdésre így válaszol: „A zenei hagyomány tudományos értékű megismerése csak a helyszínen megfigyelt élő, szóbeli előadás alapján lehetséges.“

Passióknál a régi írásmód csak vázlatosan tünteti fel a dallamot. Ezeken a régi írásokon csak az tud eligazodni — újra Kodály mondását idézve —, „aki mintegy személyében is részesévé lett az élő hagyománynak“. Hiába próbálkozik a legnagyobb művész, énekes is, még ha külön tanulmányt is végzett: az eredetét megközelítő hű előadásra csak akkor képes, ha a dallam ismeretét gyermekkori emlékként hozta magával. Ez volt az egyedüli út és mód: eltanulni az elődöktől és énekelni a több mint két órát tartó passiót, egyedül, orgonakiséret nélkül. Régebben három részletben: reggel, délben és este, később segítségül vették a lapos kékpiros ácsplajbászt és kihúzásokkal két részletben is énekelhetővé tették.

Ezzel az „operációval“ azonban passiónk hovatovább mindinkább elveszítette teljességét, a történet összefüggését, érthetőségét.

Nem érdektelen annak felemlítése sem, hogy míg más protestáns felekezetek hosszú ideig tartó harcot vívtak a passióéneklés megszüntetéséért,

egyházunkban egymásután többen emelték fel szavukat és a passió újraírását javasolták, így Boros Áron kántortanító.

Az Egyházi Főtanács 1912-ben a passió újraírását és kiadását határozta el és egyúttal felhívást intézett az énekvezérekhez új passió készítésére. 1927-ben Benczédi Ferenc lelkész azt kérte, hogy az egyház fordítson nagyobb gondot a passióra. Keresztesi Dénes lelkész szerint a nagypénteki passiót még rossz énekléssel agyonnyomorítva is hallgatni kívánják híveink.

A fentiek kiegészítéséül — történeti visszapillantásként — említjük meg a kolozsvári egyházközség 1837. évi jegyzőkönyvéből a következőket. Ebben az évben az egyházközség a megüresedett kántori állására Máté András abrudbányai énekvezért hívta meg, aki el is fogadta a meghívást azzal a kéréssel, hogy a passió éneklése alól mentsék fel. Az egyházközség a kérést elvileg elfogadta, de azzal a feltétellel, hogy a kántor köteles maga helyett mindig egy tógás deákot állítani a passió éneklésére.

A passió újjáírására végül is nem került sor, senki sem vállalkozott rá; végül is a sok sürgetésre és az Egyházi Főtanács felhívására e sorok írója a passió újrakiadási munkálataihoz kezdett.

Az elébb mondottak után az olvasóban jogosan felmerülhet a kérdés: ezt a lehetetlennek látszó munkát, az ősi melódia lemásolását hogy tudtuk 1957-ben a ma használatos kottázással elvégezni?

Akkor még se magamnak, se másnak nem tudtam megmagyarázni, csak írtam-írtam hangjegyeket, ahogy szokták mondani, úgy, ahogy jött magától. De most már tudom, Kodály erre is megtanított, egyik előadásában mondván: „... részesévé kell lenni az élő hagyománynak... és az előadás módját az ember emlékként kell hozza magával.“

Ezt az emléket Torockóról hoztam, ahol Jóapám, id. Péterffy Gyula egy fél évszázadon át rendkívül jó hangadottsággal, igen szépen énekelte. Magam mint rövidnadrágos fiúcska a csűrben levő szekérbe felállva, már írás nélkül is tudtam énekelni „a mi Urunk Jézusnak kinszenvedését“, azzal a dallammal, amit apámtól hallottam, tanultam. Vajon apám honnan tanulta? Arra derít fényt a lókodi Sándor Istvántól 1820-ban másolt passió, melyet később felesége révén Tóth Vilmos szentábrahámi énekvezér örökölt, aki apámnak tanítója, nagyapámnak, Péterffy Mihálynak pedig szolgatársa volt. Ennek a passiónak dallama viszont megegyezik az általam ismertével. Tehát apám is gyermekkorában megtanulta és úgy énekelte a passiót, ahogyan Tóth Vilmostól hallotta.

Mindezek után igazoltnak mondhatjuk, hogy az a gyermekkoromban már tudott dallam jó pár száz éves.

Az 1957-ben kiadott passió kidolgozásánál több száz éves passiónkhoz alkalmazkodtunk. Szövegét a négy evangélium alapján rövidebb, egységes és összefüggő formában dr. Erdő János és Lőrinczi László állította össze. Zenei részét az ősi melódia megtartásával szóló előadásra vagy 15—20 személy közreműködésével való előadásra dolgoztam fel. Előadása lehet orgona- vagy harmóniumkísérettel, vagy kíséret nélkül. Több énekessel való előadásánál a megszemélyesítő szerepeket, mint: Jézus, elbeszélő evangélista (narrátor), Péter, Júdás, főpap, Pilátus és százados, külön-külön személy, míg a tömeget (turba) háromszólamú férfikar éneklí. A passiót rövid orgona-előjáték és bevezető kar előzi meg. Ilyen eltérés a régítől még a Korál-betét és a befejező kar.

Az unitárius passió jelentősége az utóbbi időben mindinkább előtérbe kerül. Neves zenetörténészek, mint Bárdos Kornél és Csomasz Tóth Kálmán több mint évtizedes munkát fordítottak a passió tanulmányozására. Az unitárius passiónál éppen azt értékelik, hogy az a középkorból örökölt gregorián korális dallam-hagyományt őriz, ami Európában egyedülálló jelenség. Érthető, hiszen ha bizonyos szertartások időnként a fejlődés és tisztább felfogás következtében át is alakultak, a passióéneklés nagypénteki szertartásunk mindmáig élő szokásgyakorlata maradt. Gyülekezeteink mindig szerették és szeretik ma is hallgatni a passiót, — ne hagyjuk feledésbe menni a hagyományos unitárius passió éneklését.

SZÓSZÉK — ÚRASZTALA

Dr. SZÁSZ DÉNES

AZ ÖRÖM

Lk 2, 10

Azon a vidéken, ahol Jézus született, sokkal enyhébb a tél, mint nálunk. Hó ritkán esik és hamar elolvad. A mező még a nyári fű szikkadt törzsökével decemberben is megterül a legelésző nyájnak. Így volt ez sok-sok évvel ezelőtt is. S az értelmes pásztorember akkor is sietett kihasználni az enyhe tél előnyeit. Többen társulva kint legeltették nyájaikat. Subáikra heverve, villánycsoló tűz fénye mellett töltötték az éjszakát. Fél szemmel a karámban szendergő állatokat, fél szemmel az eget figyelve beszélgettek. Egyéni és családi gondok felemlegetése közben szóba kerültek a nép nagy, közös sirámai.

— Szörnyű idő — állapította meg az egyik. — Nyakunkon kettős iga. Az egyik a rómaiaké, a másik a Heródesé. Az egyiket a fegyveres légiók tartják rajtunk, a másikat a Heródest kiszolgáló tisztviselők sokasága. Oda messzire kell adnunk gabonánkat, fűgénket, narancsunkat, gyermekeinket, túrnünk kell az erőszakoskodásait, amidőn harci jelvényeikkel, szobraikkal megszenteltségtelenítik templomunkat. Szolgálnunk kell meghunyászkodással, a szüntelen emelkedő adókkal. Túrnünk kell, hogy Heródes, az idumeus vért habzsol nemcsak családjában, de az egyszerű nép között is, ahol a szabadság szikráját felvillanni látja.

— Pedig valaminek történnie kell — jegyzi meg a másik. — Mikor legnagyobb az inség, mikor legnagyobb az elnyomás, akkor jön mindig az Úr segítsége. Nem késhetik már soká a Messiás. Nem hiába jószolták már annyiszor a próféták, annak rövidesen el kell jönnie.

E pillanatban egy fényes csillag gyúlt ki az égen. Lehet, hogy egyszerű üstökös volt, amely aranyló csíkot vont az ég kárpitjára, s aztán beleolvadt a távoli messzeségbe. De csodaváró szemük égi jelt látott a fénytüneményben. Úgy látták, mintha megállott volna valahol, talán éppen amott, egy városvégi istálló felett. Megijedtek, talpra ugrottak. Zavart lelkükben mintha biztatást éreztek volna: Ne féljeteK, hirdeteK nékteK nagy örömet... Mintha égi zsolozsma is hallszott volna: Dicsőség a magasságban... A félig valóság, félig látomástényekből levonták a következtetést: Megszületett a Messiás. Éppen most és éppen itt, Dávid városában, Betlehemben, miként azt annyian megjósolták, megszületett végre ezen a fénykoszorúta éjszakán.

— Menjünk és keressük meg — szólott az egyik.

— Vigyünk neki ajándékot is szűkös készletünkéből — javasolta a másik. Elindultak. Egy városszéli istálló ablakából hívó fény sugárzott feléjük. Betértek oda, és ott meg is találták a gyermeket, aki akkor született mint szegény vándorok ivadéka. A jászol elé rakták ajándékaikat, s a szülőkkel, a háznépével együtt nagy örömmel örvendezének, hogy egy szép, egészséges gyermek jött a világra.

A Jézus születésével kapcsolatos színes leírásból elégedjünk meg mi most ennyivel. Továbbmenően foglalkozzunk ezzel a szóval: ÖRÖM, mely oly sokszor fordul elő születésének leírásában, s amely a mi szívünknek is dédelgetett vendége lehet ezen a karácsonyi ünnepen.

Jézus születése előtt is voltak apostolai az örömteljes életnek. „Ez a nap az, melyet az Úr rendelt, örvendezzünk és vigadjunk ezen” — mondja a zoltáríró. „UjjongjateK egek és föld örvendezz... mert megvigasztalá népét az Úr és könyörül